

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ НА ТЕРИТОРІЇ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА БАЛАКЛІЯ НА ПОЛТАВЩИНІ У 2016-2017 РР.

У статті йдеться про наукові результати археологічних розвідок на території колишнього Полтавського полку часів Гетьманщини (сучасний Великобагачанський район Полтавської області). Сотенне містечко Балаклія стало першим об'єктом археологічного дослідження цього періоду у рамках наукової теми, яке мало за мету здійснення заходів рятівної археології, картографування місцевості та вивчення культурного шару сотенних міст і містечок Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, Полтавщина, Балаклія, культурний шар, кераміка.

У 2016–2017 рр. Спільна археологічна експедиція Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського провела археологічні дослідження на території городища в с. Балаклія Великобагачанського району Полтавської області [2]. Ці дослідження реалізовані в межах наукової теми з вивчення сотенних містечок Полтавського полку «Сотенні міста та містечка Гетьманщини (в межах сучасної Полтавської області)», метою якої є проведення тематичних археологічних розвідок, рятівних археологічних розкопок, картографування та визначення культурного шару сотенних міст та містечок Гетьманщини (в межах сучасної Полтавської області).

Балаклія (Bakle) містечко, вірогідно засноване в перші чверті XVII ст. У 1633 р., в межах колонізації Попсілля, воно було викуплене Станіславом Конєцпольським у Христини Зубрикової-Корженьовської. Вірогідно, саме тоді були збудовані укріплення земляної фортеці. Хоча, на думку В. О. Мокляка це відбулося раніше – наприкінці XVI ст. [5, с. 50].

Фортеця Bakle показана на плані Гійома Левассера де Боплана. 1648–1661 рр. – сотенне містечко Полтавського полку Впродовж 1661–1663 рр. було включене до складу Кременчуцького полку, 1663 року – Миргородського полку, а 1665 сотня була поділена між Білоцерківською та Остап'ївською сотнями полку [1, с. 17; 5, с. 51]. У XVIII ст. Балаклія (за тодішньою назвою – Балаклійка) відносилася до Білоцерківської сотні [7, с. 131]. За ревізією 1723 р. в містечку нараховувалося 122 козаків Білоцерківської сотні (80 дворів) та 102 двори посполитих [7, с. 131-134, 283-284].

Розташоване на південно-східній околиці села, на відрозі правого берега р. Псел, над місцем впадіння у неї р. Балаклійки. Це найменш вивчений у археологічному плані укріплений населений

пункт Попсілля. Адже, археологічні розвідки на його території проводилися лише в 1905 р. В. Г. Ляскоронським, який залишив опис його та окомірний план (рис. 1). За ним, територія городища, розміщена на витягнутому мисоподібному виступі правого берега р. Псел, визначається як двочастинна. Основна частина округлої форми. Укріплення, за його спостереженнями, збереглися в південній та північній частинах городища. На думку, дослідника, воно належить до найдавніших городищ, відомих за течією р. Псел. [4, с. 123-124]. Хоча остання теза, поки що не підтверджена археологічними знахідками. У 2008 р. огляд городища та розвідки проведені в межах програми «Звід пам'яток історії та культури Полтавської області» В. О. Мокляком та Р. С. Луговим проте нового окомірного плану-схеми не знімалося, шурфування та збір підйомного матеріалу не проводився [5, с. 50-51].

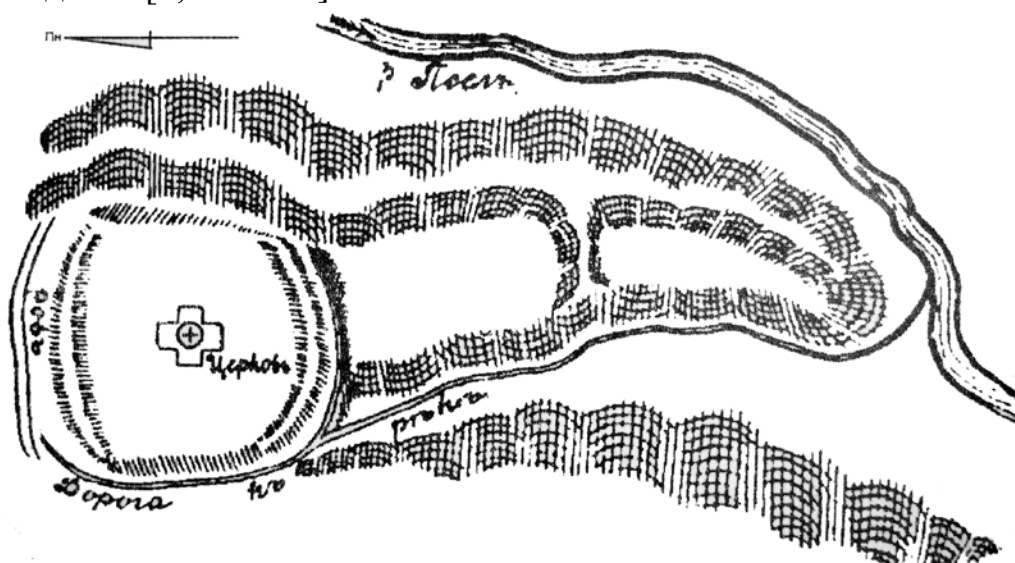

Рис. 1.

Одним із завдань робіт 2016 року було встановлення наявності культурних нашарувань та їх датування по всій площі містечка, картографування території, встановлення стану збереження укріплень, тощо. В різних частинах сотенного містечка закладено 4 розкопи. Розкоп 1, розташований в центральній частині городища, між асфальтованою дорогою 1990-го року будівництва, яка його «перерізала», зруйнувавши частину укріплень, та старою ґрунтовою дорогою. Місцевість була знівельована в ході будівництва дороги. Розміри розкопу 6х2 м.

Стратиграфія:

- 0-0,28 м – порушений шар, утворений під час будівництва дороги, з матеріалами XVII–XX ст.;
- 0,28-0,96 м – культурний шар: чорного кольору прошарок із великою кількістю попелу і знахідок;

– 0,96-1,4 м – чорний чорноземний ґрунт без помітних включень, який плавно переходить у передматерик. Відділений від попереднього тонкою смугою білого кольору, товщиною 3–5 см.

– 1,4-1,65 м – перед материк;

– 1,65 – материк, жовтий лес.

У розкопі, в профілі та плані, зафіксовані частини плями кількох об'єктів: двох господарських ям та, судячи із прямокутних обрисів та значних розмірів, житла (жодний не досліджувався, законсервовані; дослідження заплановані на 2017 р.). Житло, попередньо датоване першою половиною XVII ст., впущене з глибини 0,9 м, зафіксоване між 1,3 та 3,4 м по східній стінці розкопу та у плані, плямою трикутної форми. З його верхньої частини походять фрагменти верхніх частин горщиків, прикрашених прямокутними та овальними вдавленнями по зрізу вінець та накатуванням коліщатком по плечах; фрагменти вінець покришки, миски, прикрашеної лискованими смугами. Декорований посуд переважно ритованим орнаментом: смугами, вдавленнями, коліщатком з ромбічними та прямокутними відтисками; використання ангобів та описки поодинокі.

У 2016 р. було продовжено роботи на розкопі 1, із східного боку, розміри прирізки 4х6 м. Також, пізніше, із метою повного дослідження виявлених об'єктів – ями №2 та об'єкту №1, було закладено дві прирізки. Загальна площа дослідженої ділянки склала 32 м².

Стратиграфія культурного шару:

– 0-0,28 м – порушений шар, утворений під час будівництва дороги, з матеріалами XVII–XX ст.;

– 0,28-0,96 м – культурний шар: чорного кольору прошарок із великою кількістю попелу і знахідок;

– 0,96-1,4 м – чорний чорноземний ґрунт без помітних включень, який плавно переходить у передматерик. Відділений від попереднього тонкою смугою білого кольору, товщиною 3–5 см.

– 1,4-1,65 м – перед материк;

– 1,65 – материк, жовтий лес.

У розкопі, в профілі та плані, зафіксовано та досліджено кілька об'єктів (рис. 2). Об'єкт №1 – господарська наземна споруда, із стінами із дерев'яних стовпів, XVIII ст. Діаметр стовпів, близько 12 см, відстань між стовпами в межах 18–25 см. Заповнення об'єкту чорноземне, пухке, включеннями органіки та суглинку, насичене знахідками. У ньому виявлені кістяний виріб, округлої форми, діаметром до 9 см, можливо, із двома округлими отворами по центру, діаметром 2 см. Виріб багато прикрашений: по центру багатопроменева зірка між трикутниками – циркульний орнамент – навколо 2 врізні лінії. По краях – три отвори для пришивання чи кріплення. Серед металевих предметів увагу привертають: бронзовий

виріб аморфної форми, мушкетна куля, діаметром 1 см, металева каблучка, фрагмент монети, діаметром 2,5х2 см, (вірогідно, полушка). На дні об'єкту зібраний виразний керамічний комплекс, представлений горщиками двох типів. Перший тип, це фрагменти димлених горщиків, із вінцями, діаметром 24 см, із заціпами, накатуванням коліщатком із прямокутними відтисками по краю вінець. Другий тип, горщики, верхня частина яких прикрашених мальовкою – горизонтальними лініями по плечах та ляпками на вінцях. Покришки для горщиків неорнаментовані. Столовий посуд представлений димленою мискою із широкими крисами, із лискованими тонкими смугами, діаметр якої 28 см. Східний кут об'єкту 1, перебив яму трохи ранішого часу (№4), яка простежувалася у профілі з передматерика. Серед знахідок: фрагмент коробчастої кахлі XVII ст., прикрашеної рельєфним декором у вигляді розетки «сонця» із гострими зубцями; неорнаментовані теракотові горщики та покоришки, діаметром 22 см.

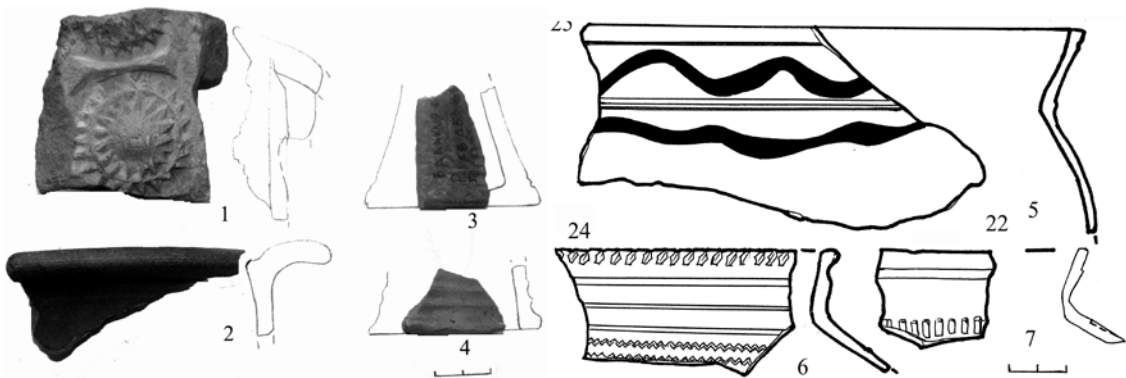

Рис. 2.

Яма №3 зафіксована з глибини 1,7 м R, вона простежена у профілі стінці, між дерев'яними стовпами об'єкту №1. Вірогідно, стовпи були вбиті в яму ранішого часу. Знахідки, які походять з неї різнопланові. Горщики двох типів: димлені та теракотові. Димлені, прикрашені вдавленнями по краю вінець, що утворюють своєрідну хвилю. По вінцях – хвилі, по плечах, ряди штампів (рис. 3). Теракотові, за декором поділяються на: неорнаментовані, прикрашені опискою; з ритованим орнаментом та з комбінованим орнаментом: ритованим та мальованим. До першого типу належить, горщик мініатюрний «монетка», із округлим тулубом і відхиленими вінцями. Друга група горщиків прикрашена опискою – смугами та хвилями. Третій, представлений вінцем горщика, із вдавленнями по краю, прикрашені горизонтальними ритованими лініями. Четвертий – горщиком, прикрашеним накатуванням коліщатком, із косими прямокутними відтисками по краю вінець, а під краєм – ритована лінія. По вінцях – опискою нанесена хвиля, а по плечах –

горизонтальна лінія. Фрагмент димленого глеку із лискованими лініями, розміщеними у вертикальній площині. Фрагмент миски із білим ангобованим тлом, прикрашеної окремими ляпками зеленого кольору, вкритою поливою. Окрім посуду із ями походять фрагменти скляних віконниць, кахель, тощо.

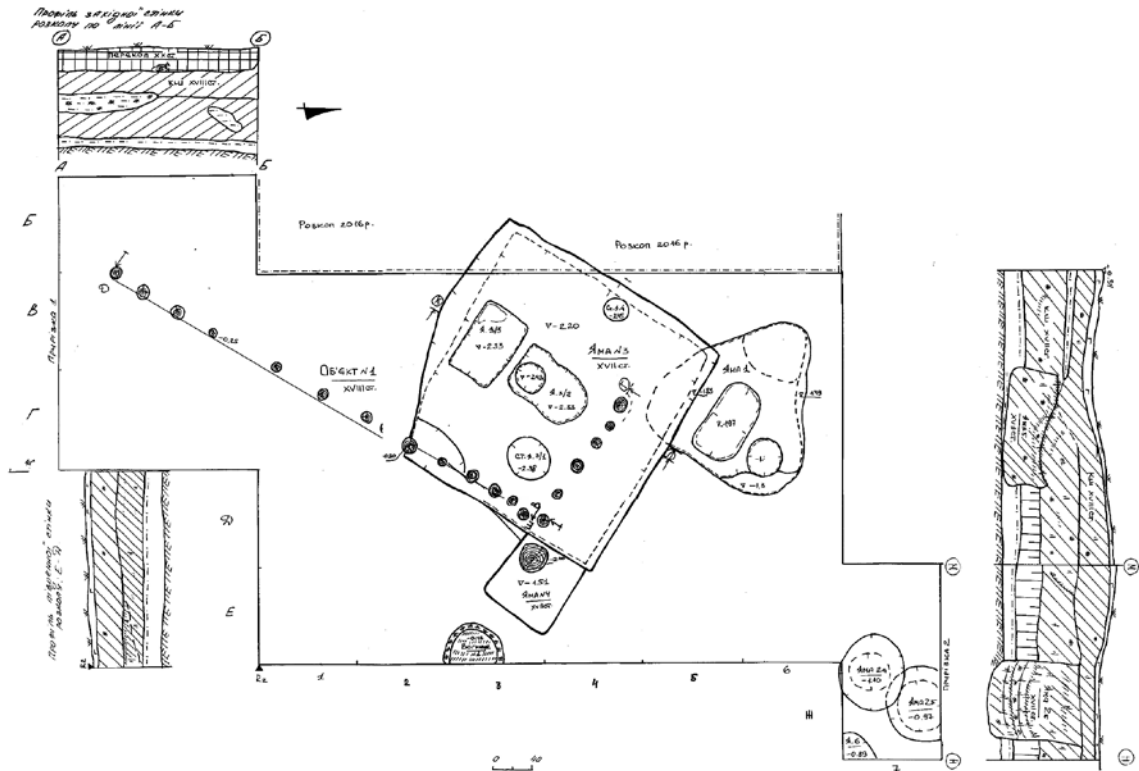

Рис. 3.

Вогнище №1 округлої форми, є залишками великого вогнища чи розвалу невеликої відкритої опалювальної споруди. По краях – випалений чорнозем, в середині – попіл. Глибина виявлення 2,05 м R, діаметр 0,85x0,75 м, товщина 0,35 м. У попелі трапилися фрагменти кераміки, залізна підкова на чобіток.

Яма №1, виявлена на глибині 0,62 м, де простежена за потужним попелясто-вуглистим прошарком, який перекривав скупчення ямок різної форми та глибини. Вірогідно, це сміттева яма, яка довго функціонувала, від кінця XVII ст., мінімум до середини XVIII ст. Суцільний шар попелу та вуглин над та навколо ями, може бути пов'язаний як із захопленням фортеці уманським полковником М. Ханенком до 10 грудня 1663 р., в ході військового походу польських військ Яна Собеського на Лівобережжя [6, с. 153].

Розміри ями 1,68x1,2 м. У східній її частині – яма округлої форми, діаметром 0,6 м, по центру якої стовпова яма, діаметром до 0,3 м. Об'єкт дуже насичений знахідками фрагменти кістяного виробу, схожого до описаного вище, фрагменти скляних чарок, віконниць, мушкетні кулі, металевий натільний хрестик, тощо. Керамічний

комплекс представлений майже всім асортиментом кухонного та столового посуду: горщики, покритишки, глеки, миски, кухлі. Горщики двох типів: димлені та теракотові. Серед останньої групи виділяється посудини (горщики та глеки) із рожевим черепком.

Яма №2 розміщена у північно-східному куті розкопу. Вона округлої форми із численними попільними лінзами у заповненні. Насичена знахідками: фрагментами кухонної кераміки, фрагментами кісток тварин, кістяними виробами, зокрема кістяна пряжка із циркульним орнаментом.

Розкоп 2 розміщений в східній частині городища, за 32 м на північ від рову південної ділянки укріплень. Культурний шар в цьому розкопі порушений перекопом ХХ ст. – він потрапив на траншею кабелю, який виявлений на глибині 0,6 м. В перевідкладеному стані виявлені кістки, фрагменти посуду та хрещатих кахель кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Розкоп 3 розміщений на найбільш витягнутому над долиною річки трикутноподібному виступі, відділеному від основної частини ровом. Розміри 4x2 м. Культурний шар однорідний (0,2-1,0 м від R), з незначною кількістю знахідок. У північній стінці, з глибини 0,6 м, простежена яма, пошарово заповнена: чорно-сірим чорноземним ґрунтом та жовтого суглинкового заповнення, товщиною від 0,3 до 0,15 м.

Розкоп 4 у центральній частині містечка, але розміщений північніше та східніше від розкопу 1, на ділянці місцевості, що вище за рельєфом. Ґрунт має зовсім іншу структуру, його профіль нагадує курганий, знахідки у ньому відсутні. На глибині 1,0-1,53 м від R досліджене поховання зрубної культури (*рис. 4*). Яма поховання округлої форми. Розміри по верхньому краю 1,10x0,6 м, по дну 0,8x0,5 м. Орієнтація південний-схід – північний-захід. Кістяк дорослого похованого покладено у сильно зібганому положенні, головою на південний-схід, на лівому боці, обличчям на захід. Руки зігнуті у ліктях, права притиснута кистю до обличчя, під черепом, ліва обхоплює тулуб, пальці в районі ребер, чітко край ліктя правої руки. Ноги зігнуті у колінах. Стопи, впритул до тазу, в більшості їх кістки зруйновані землеріями. В районі ніг простежувалися ледь помітні фрагменти підстилки коричневого кольору. Біля черепа кілька цяток шкіряного тліну. Поховання безінвентарне.

Пляма, вірогідно, від ще одного поховання, потрапила до розкопу частково, лише ділянка 0,6x0,6 м, решта – за його межами, на південь від розкопу. Пляма зафіксована, як й попереднє з глибини 1,0 м R. Яма по стінці трапецієподібна із звуженням до дна, на 0,2 м, ширина по лінії впуску 0,65 м. Поховання не досліджувалося.

Вірогідно, поховання є впускними похованнями в курган епохи бронзи, насип якого не зберігся. На це вказує ґрунтовий профіль чорнозему типового (ґрунт коричнево-чорного кольору, давній горизонт яскраво не виражений, материк на глибині 1,53 м). Леда помітний перепад поверхні вказує на те, що поховання, ймовірно, здійснене у південно-східному секторі. За часи існування сотенного містечка курган, вірогідно, був добре помітний, тому що культурний шар XVII–XVIII ст. відсутній, лише в орному шарі трапилося кілька фрагментів посудин XIX–XX ст. Нині, ділянка є приватною ділянкою для ведення сільського господарства, тому проведення повномасштабних досліджень залишків кургану є проблематичним. Таким чином, археологічні дослідження проведені впродовж 2016–2017 рр. започаткували археологічне вивчення городища в Попсіллі. Попри невеликий обсяг здійснених робіт, вони сприяли з'ясуванню ряду питань. Зокрема, встановлено слабку потужність культурного шару та відсутність укріплень на ділянці мису, яка розташована найближче до заплави, що дозволяє відкинути тезу про двочленність городища; уточнено план укріплень сотенного містечка. Досліджено частину господарського комплексу балаклійської садиби, яка містила льох, господарські ями, вогнище, дерев'яну огорожу. Здобуті матеріали, в першу чергу керамічний комплекс, показують, що у XVII ст. тут переважала димлена кераміка зі штампованим та ритованим орнаментом, а у XVIII ст. – типова для Полтавського регіону теракотова мальована кераміка оздоблена типовими для тамтешніх гончарних осередків орнаментальними схемами та елементами (рис. 2:5).

Рис. 4.

Водночас, наявні вироби, привезені, вірогідно із Чернігівщини, виготовлені із глини, що після випалу набула характерного рожевого відтінку. Привертає увагу також і видовий асортимент посуду, скляних виробів, значна кількість форм, що засвідчує, що навіть в оселях невеликих містечок Гетьманщини, можна було побачити різноманіття хатнього начиння і не лише місцевого виробництва.

Джерела та література

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.) / упоряд. Жук В. Н., Суховська З. М. – Полтава : ЕНТ, 2002. – 205 с.
2. Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про проведення археологічних розкопок поселення XVII–XVIII ст. в с. Балаклія Великобагачанського району Полтавської області. у 2016 році. – Полтава, 2017. // НА ІА НАНУ. – Ф.1: експедицій. – 71 арк.
3. Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про проведення археологічних розкопок поселення XVII–XVIII ст. в с. Балаклія Великобагачанського району Полтавської області. у 2017 році. – Полтава, 2018. // НА ІА НАНУ. – Ф.1: експедицій. – 168 арк.
4. Ляскоронський В. Г. Городища, кургани і довгі (зміві) вали за течією рр. Псла та Ворскли. / В. Г. Ляскоронський. / упоряд. О. Б. Супруненко. – Полтава, 1995. – Препринт, вип. 9. – С. 10–11.
5. Мокляк В. О. Городище сотенного містечка Балаклія, к. XVI–XVIII ст. (археол.) / В. О. Мокляк // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Великобагачанський район / Гол. ред. кол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Кривошея В. В., Мокляк В. О. та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – С. 50–51.
6. Мокляк В. О. Полтавщина козацька (від Люблінської унії до Коломацької ради). / В. О. Мокляк. – Полтава: АСМІ, 2008. – 264 с.
7. Швидько Г. К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – 335 с.